

melju učinkovitosti sistema u zadovoljavanju masovnih potreba i aspiracija. Naime, tek tako se ponajbolje može izigrati i barem za stanovito vrijeme zaobići ona logika po kojoj ni jedna postkomunistička vlada "ne može dugo ostati na vlasti, ako ne uspije biti popustljiva: ako ne uzme u obzir socijalne posljedice svoje ekonomske politike" (Gatti, 1996:180).

Ovim se, dakako, načelno otvara mogućnost drugačijih, ali i teorijskih isto tako plauzibilnih odgovora i na pitanje o eventualno strukturalno uvjetovanoj dominaciji nacionalizma u nekim zemljama u tranziciji i to odgovora koji bi se sadržajno razlikovali od nekih popularnih odgovora koji kruže danas u raspravama o postkomunizmu, ponajprije:

A) onih po kojima nije posrijedi "krah komunizma i povratak nacionalizma", kako to neki tvrde, i to jednostavno po tome jer nacionalizam zapravo nije nikad nestao iz realiteta tih društava, nego je ranije vlašću stranih zavojevača bio samo blokiran i kontroliran, a u novije vrijeme bio represivnim mjerama samo potisnut iz javnosti, pa se sada, kad su se vrata represivnog frižidera širom otvorila, na eksplozivan način probio u javnost, ponajprije i ponajviše u znaku prave eksplozije i legitimnog "gnjeva potlačenih i ugnjetenih";

B) onih po kojima izvori sadašnje plime nacionalizma leže u nekim gotovo praiskonskim kulturno-civilizacijskim obrascima i mentalitetima, čak iz vremena Illiricuma te kasnijih vjerskih podjela koje su sada ponovno uskrsnule, oživljavajući pri tome nužno i tradicionalne i prastare mržnje i priređujući obnovu starih gotovo plemenskih sukoba i ratova te potičući reafirmaciju i gotovo praiskonske modele mišljenja i ponašanja;

C) onih po kojima su posrijedi zakašnjele nacije koje sada pri kraju XX. stoljeća samo realiziraju ono isto što su druge nezakašnjele nacije ostvarile u prošlom stoljeću u okvirima vlastite modernizacije i samo ponavljaju u novim uvjetima ono što su potonje već uradile, uključivši i ratovanja, etnička čišćenja, nasilnu homogenizaciju itd.;

D) onih po kojima je plima nacionalizma prije svega nužan proizvod i očekivana

reakcija na komunizmom stvorenu sveopću društvenu nivelaciju i ponajprije destrukciju civilnog društva što je proizvelo velika iskorištenjena i fluidna ljudska mnoštva koja se mogu najlakše politički mobilizirati na nacionalističkim idejama (Stanitzsky);

E) onih po kojima su u igri i interesne konstelacije prepoznatljivih društvenih slojeva (Offe);

F) onih po kojima je posrijedi samo dalje nerazjašnjava plima iracionalnosti koja jednostavno nadolazi nakon krize razuma te sada poput lavine ruši sve pred sobom.

Drugačije rečeno, otvara se i mogućnost da se ispita i provjeri na društvenom realitetu nekih postkomunističkih društava i heuristička vrijednost poznate formule I. Kristola za izlazak iz suvremenih kriza koja glasi "sloboda tržišta plus nacionalizam plus religija".

Graham Crow

COMPARATIVE SOCIOLOGY AND SOCIAL THEORY

Beyond the Three Worlds

St. Martins's Press, New York, 1997, 205 str.

Komparativni pristup ima vrlo dugu tradiciju u sociološkoj znanosti. Toliko je uobičajen, konvencionalan i naoko jednostavan da mu se i ne posvećuje neka posebna pozornost. Izgleda kao da su njegova načela, po nekoj vrsti samorazumijevanja, svima automatski jasna i da ne iziskuju odviše duga, komplicirana objašnjenja. Stoga je taj pristup zapao u svojevrstnu banalizaciju koja mu oduzima relevantnost i često ga srozava na razinu proizvoljnosti. Knjiga G. Crowa *Comparative Sociology and Social Theory. Beyond*

the Three Worlds (Komparativna sociologija i socijalna teorija. Poslije triju svjetova) pisana je s nakanom da se utvrdi pravi smisao i dosseg komparativnog sociološkog pristupa te da se prikažu glavne struje ideja koje svjedoče o njegovu kontinuitetu i vitalnosti u sklopu recentnih socioloških prijepora. Pored Uvoda (pod naslovom *Komparativna sociologija i sociološka imaginacija*) knjiga sadrži osam dijelova: *Teorija i praksa komparativne sociologije; Stvaranje modernog svijeta: historijska sociologija Barringtona Moorea; Umnažanje kapitalizama: organizirani kapitalizam, dezorganizirani kapitalizam i poslije toga; Moderni kapitalizam i država: proturječnosti države blagostanja i korporativizam; Nastanak i prevladavanje državnog socijalizma: staljinizam, destaljinizacija i poslije toga; Nastanak i propast Trećeg svijeta: razvoj, deziluzija i divergencija; Od triju svjetova do globalizacije: ekonomsko preustrojstvo, demokratizacija i kulturna promjena u globalnom kontekstu; Komparativna sociologija i teorije društvene promjene: napredak, nepredvidljivost i pogledi na budućnost.*

Polazeći od činjenične raznolikosti društava i pozivajući se na W. Millsovu distinkciju između *nerazvijenih* i *visokorazvijenih* društava, Crow navodi tri bitna razloga zbog kojih komparativni postupak zauzima središnje mjesto u sociološkoj praksi. Prije svega, komparacija otkriva golemu raznovrsnost društvenih aranžmana kako u prošlosti tako i u sadašnjosti. Pokazujući gotovo beskonačnu raznolikost odnosa među ljudima i narodima, komparativna sociologija pripomaže našoj intelektualnoj i životnoj *deprovincijalizaciji*. Nadalje, komparacija je korisna zbog toga što prikazivanjem "sustavne naravi brojnih varijacija" omogućuje prepoznavanje velikih *sličnosti* do kojih dovode društvene promjene u različitim kontekstima. Utemeljitelji moderne socijalne znanosti polazili su od pretpostavke da se cilj komparacije društava, kultura i grupa "ne sastoji toliko u opisu njihovih jedinstvenih ili razlikovnih značajki koliko u tome da se iz različitih sklopova društvenih aranžmana izluče oni koji su, ako ne univerzalni, ono barem istiniti za velik broj slučajeva". Ta je tradicija zadržala svoju važnost i u suvremenim analizama. Napo-

kon, sustavno komparativno-sociološko proučavanje razlika bitno je ne samo za razumijevanje načina na koje društveni fenomeni variraju, nego i uzroka zbog kojih se te varijacije događaju. Bit tog stajališta izrazio je Durkheim svojom tvrdnjom da "samo komparacija pruža objašnjenje". Ukratko, zaključuje Crow, komparativna sociologija omogućuje da se društveni fenomeni "stave u perspektivu" i da se otkrije postojanje obrazaca u kojima se odvija društvena promjena "obrazaca koji su u žiži socijalno-teorijske rasprave o raznolikosti i uzročnosti".

Za utemeljenje i korektno prakticiranje komparativne sociologije nužno je imati na umu dva prethodna pitanja: pitanje "što se sa čime komparira" i pitanje *metode*. I na jedno i na drugo pitanje potrošeno je mnogo intelektualne energije, osobito u području historijske sociologije. Prvo se odnosi na strogo određenje osnovne *komparativne jedinice*. Svi se dakako slažu u mišljenju da je ta jedinica *društvo*, ali se značajno razilaze u definiciji društva. Crow tematizira neke od tih različitih definicija važnih za prakticiranje komparativnog pristupa. Tako, primjerice, M. Mann drži da se društvo ne može definirati kao jedinica s precizno utvrđenim granicama. Čak su i granice nacionalne države, uzmemo li je kao sinonim određenog društva, mnogo kompleksniji problem nego što se to obično misli. Stoga on odbacuje jedinstvenu koncepciju društva kao samodostatnog entiteta i radije ga definira kao *mrežu* ekonomske, vojne, ideološke i političke moći. Slično razmišlja i W. G. Runciman. On također polazi od uvjerenja o problematičnosti razgraničenja društva u prostoru i vremenu. Drži da ga je pogrešno poimati kao "socijalni sustav", jer to je u pravilu izraz koncepcijske rigidnosti, i stoga predlaže "kontingentniji" pristup koji zagovara *otvorenost* i *promjenljivost* institucija. Ono što je za komparativno razumijevanje društava bitno jesu različiti *obrasci dominacije*, odnosno različite *strukture moći*. On razlikuje tri vrste moći: *ekonomsku, političku* i *prinudnu*, u kojima se očituje kontrola triju vrsta resursa: *sredstava proizvodnje, sredstava uvjeravanja* i *sredstava prinude*. I Wallerstein pripada onima koji misle da je tradicionalno poimanje društva izgubi-

lo svoj temelj. Predmet analize nije društvo, nego *svjetski kapitalistički sustav*, koji ima svoje srce, poluperiferiju i periferiju. Taj je pristup imao dosta uspjeha, ali su mu upućivani i oštri prigovori, ponajprije zbog toga što uzima u obzir samo ekonomske kriterije i društva svrstava u svojevrstne "blokove" jedne te iste cjeline. Sve u svemu, prenamagao je ekonomske, a zanemario socijalno-političke svjetove. Očigledno je da navedeni, a i mnogi drugi autori na koje se osvrće Crow, poriču tradicionalno shvaćanje društva, no oni istodobno i stalno koriste sam *pojam* društva, unoseći u njegovu homogenost razgradnje raznih vrsta kako bi komparativni postupak što više odgovarao raznovrsnosti društvenih činjenica.

Kad je pak riječ o pitanju metode, temeljni se spor odvija na crti razlikovanja *kvantitativnog* i *kvalitativnog* pristupa kao dviju "radikalno različitih istraživačkih tradicija". Posljednjih je godina zapaženo nastojanje da se taj rascjep prevlada. Tako, primjerice, Rueschemeyer, proučavajući odnos između kapitalističkog razvoja i demokracije, pokušava ustanoviti primjeren teorijski pristup "kauzalnim uvjetima demokracije", koji bi bio osjetljiv na poticaje komparativno-povijesnih istraživanja i sposoban za objašnjenja statističkih relacija između razvoja i demokracije. Proučavajući promjene u klasnoj strukturi Mađarske, Szelenyi je kombinirao etnografiju i statističku analizu te na taj način također pokušao prevladati "nametnuti izbor" između kvantitativne i kvalitativne istraživačke strategije. C. Ragin drži da je "nametnuti izbor" štetan, jer s jedne strane producira rigorozno-statistička istraživanja ograničene kompleksnosti, a s druge pak strane istraživanja koja su zaokupljena društvenim temeljima i izvorima specifičnih fenomena, ali i podložna jednostranim generalizacijama. Crow, čini se, prihvaća stajalište M. Rodinsova koji kaže da nema jedinstvenog rješenja za "najbolje moguće" prakticiranje komparativne sociologije. "Nema ključa koji otvara sve brave". Na razini sustavne eksplicacije to je stajalište najbolje objasnio B. Hettne na primjeru razvojnih studija. On tvrdi da svako razvojno istraživanje sadrži *pozitivnu* i *normativnu* dimenziju, što ovisi o

tome jesmo li usredotočeni na zbilju kakva jest ili na zbilju kakva bi trebala biti. Stoga je svako istraživanje istodobno *formalno*, jer razvoj definira kao ograničeni broj općenito važećih načela i kvantitativno izraženih indikatora, i *supstantivno*, jer polazi od toga da razvoj uključuje promjene šire, kvalitativne naravi. Komparativna sociologija postavlja velika pitanja o temeljima društvenog poretka i izvorima društvenih promjena pa je logično da njezina istraživanja pokrivaju vrlo široko područje. No najbolji se komparativni sociolozi razlikuju po tome što razmatranje velikih pitanja maksimalno povezuju s podrobnom analizom istraživačkog materijala.

U tom je smislu još uvijek egzemplaran komparativni pristup Barringtona Moorea, koji dolazi do izražaja u svim njegovim radovima iz historijske sociologije, a osobito u poznatoj knjizi *Društveni izvori diktature i demokracije* (1967). Glavni se doprinos historijske sociologije komparativnoj sociologiji sastoji u njezinu nastojanju da prikaže putove kojima su neka društva dospjela u modernost. Taj se prijelaz dogodio unutar onoga što K. Polanyi naziva "velikom preobrazbom", koju karakterizira širenje tržišne ekonomije, a u kojoj je uostalom nastala i moderna sociologija. Moore u svojim analizama vodi računa o klasičnom sociološkom nasljeđu (Marx, Weber, Durkheim), ali on ide dalje od toga jer drži da valja iscrpnije razmotriti odnos između socio-ekonomskog razvoja i političkih promjena (tipova političkog režima). U *Društvenim izvorima diktature i demokracije* Moore utvrđuje "tri glavna povijesna puta iz predindustrijskog u moderni svijet". Ta se tri puta mogu razlikovati prema prirodi političkih režima koji su pratili proces industrijalizacije. Riječ je o *kapitalističkoj demokraciji* i (dvama tipovima diktature, *diktaturi desnice* (fašizam) i *diktaturi lijevice* (komunizam)). Ta su tri politička sustava prikazana kao alternativni okviri unutar kojih se odvijala industrijalizacija, uz napomenu da to nije jedini, univerzalni smjer kretanja modernog svijeta. Dok je većina mislilaca 19. stoljeća smatrala da je britanski obrazac industrijalizacije općevažeci model koji bi morale slijediti i sve druge zemlje, Moore drži da su iskustva Britanije, Francuske i SAD,

koje su se prve industrijalizirale, iznimka i da ih je nemoguće ponavljati. Konfiguracija društvenih i ekonomskih snaga karakterističnih za ranu fazu industrijalizacije takve je naravi da ju je "nemoguće ponoviti bilo gdje u dvadesetom stoljeću". Sve zemlje koje su se uspješno industrijalizirale od kraja 19. stoljeća mnogo su se izravnije oslanjale na državnu intervenciju u ekonomske i društvene poslove nego što je to bio slučaj u kapitalističkim demokracijama. One su zapravo pribjele *nasilnoj industrijalizaciji*. Za provedbu demokratske modernizacije nužni su primjereni uvjeti, a Moore drži da su oni zadovoljeni tamo gdje postoji ravnoteža "u kojoj nema prevlast ni snažna kraljevska kruna ni zemljišna aristokracija" i gdje je učinjen zaokret prema prikladnom obliku poljoprivredne proizvodnje i razmjene. Za politički razvoj koji prati prijelaz na industrijalizam vrlo su značajni "ruralni klasni odnosi". Tamo gdje ne postoji takvi i drugi preduvjeti demokracije, modernizacijski će se proces odvijati pod vodstvom autoritarnog političkog sustava ili do njega uopće neće doći. Zemlje koje su od kraja 19. stoljeća uspješno provele industrijalizaciju, izvele su taj zaokret u kontekstu *lijevе* ili *desne* političke diktature. Diktature se razlikuju ovisno o tome jesu li uspostavljene "revolucijom odozgo" ("konzervativna modernizacija") ili "revolucijom odozdo", kao u Rusiji, gdje su glavne žrtve modernizacije bili seljaci. Izbijanje revolucija ne može se objasniti samo socio-ekonomskim činionicima. Masovno siromaštvo i eksploatacija nisu sami po sebi dostatni da izazovu revolucionarnu situaciju. Politička pasivnost i fatalizam podređenih i izrabljivanih klasa mogu biti jači od njihove želje da se radikalno suče sa svojim nepovoljnim položajem. Nema neporecive povijesne očiglednosti kojom bi se mogao potkrijepiti stav da je stanje nejednakosti nužno moralo dovesti do društvenih promjena. Pokornost autoritetu tako različitih grupa kao što su, primjerice, "nedodirljivi" u indijskom kastinskom sustavu ili robovi prije građanskog rata u Americi pokazuje da je za provođenje društvenih promjena potrebno nešto više nego jednostavna nejednakost. Moore u tom smislu naglašava važnost *moralne* dimenzije, a to su prije svega ideje

koje su povezane s *pravdom* i *legitimnošću*. Osjećaj nepravde "igra katkad ključnu ulogu u izbijanju revolta protiv temelja nejednakosti".

Mooreova metodološka stajališta i komparativno-sociološki nalazi nisu ni do danas izgubili svoju referentnost. Njegovoj komparativnoj sociologiji revolucije J. Krejči je pridodao i pojam "revolucije izvana" kao hibridni tip "revolucije odozgo" i "revolucije odozdo". Theda Skocpol, autorica knjige *Države i socijalne revolucije*, ima spram Moorea nešto kritičniji odnos. Zamjera mu da nedovoljno vodi računa o relativnoj autonomiji države u odnosu na dominantne ekonomske interese. Ona pravi distinkciju između *socijalnih* i *političkih* revolucija. Socijalne su revolucije brze, temeljne preobrazbe društva i klasnih struktura, a popraćene su i djelomično nošene "klasno zasnovanim pobunama odozdo". Političke revolucije mijenjaju državne, ali ne i socijalne strukture i ne dovode nužno do klasnih sukoba.

Glavno problematsko područje suvremene komparativne sociologije jest tročlana podjela društava na *Prvi*, *Drugi* i *Treći svijet*. Crow prikazuje teorijske elaboracije i sukobljena stajališta koja prate tu podjelu. Pri tome slijedi autore koji odbacuju omeđivanje pojedinih tipova društava kao zatvorenih i samodostatnih entiteta. Tri tipa društava koja tvore svijet poslije drugog svjetskog rata daleko su od bilo kakve jedinstvenosti. To su vrlo *heterogeni* realiteti i ta je heterogenost sve veća, tako da ta tročlana komparativna shema danas gubi svoje prvotno značenje. Društva visokorazvijenog kapitalizma prešla su iz *fordističkog* u *postfordističko* razdoblje, iz doba industrijske koncentracije u doba "deindustrijalizacije" (prijenos industrija u nerazvijena područja), iz strogo reguliranog tržišta rada u dereguliranu i "fleksibilnu akumulaciju". U analizi heterogenizacije kapitalizma Crow se najviše oslanja na Lasha i Urrya (*The End of Organized Capitalism; Economies of Signs and Spaces*), C. Offea, J. Habermasa, T. Marshalla, D. Bella itd. Prihvaća njihovu implicitnu ili eksplicitnu tezu da kapitalizam obilježavaju tri razvojne faze: *liberalni kapitalizam* ("kapitalizam protiv države"), *organizirani kapitalizam* ("državno-dis-

ciplinirani kapitalizam") i *dezorganizirani kapitalizam* ("kapitalizam umjesto države"). Posljednji je oblik svojstven aktualnom, globalizacijskom razdoblju, a karakterizira ga "decentriranje" moći, regionalizacija, globalizacija tržišta i medijsko-informatičkog znaka. Kapitalizmi su toliko različiti da je za njihovo terminološko označavanje stvoren povelik niz distinktivnih sintagmi: "razvijeni kapitalizam" (Habermas), "kazino kapitalizam" (S. Strange), "dezagregirani kapitalizam" (R. Pahl), "fast kapitalizam" (B. Agger), "globalni kapitalizam" (R. Peet), "neindividualistički kapitalizam" (N. Abercrombie), "periferni kapitalizam" (H. Alavi), "kapitalizam države blagostanja" (K. Hinrichs). M. Albert razlikuje "rajnski model kapitalizma", koji karakterizira socijalnotržišna ekonomija, i "neoamerički model", u kojemu kapitalizam sve više potiskuje državu, a W. Hutton tome dodaje "istočnoazijski tip kapitalizma", koji se provodi u Japanu.

Jedna je od ključnih razlika među pojedinim kapitalizmima vezana za ulogu države. Iako je riječ o načelno istovjetnim liberalnim sustavima, u njima država igra različite uloge, što znači da država blagostanja nije posvuda ista. Tu se Crow vraća na T. Marshalla koji je pedesetih godina izložio svoju koncepciju uspona prava u modernom kapitalizmu, od *građanskih*, preko *političkih* do *socijalno-ekonomskih*. U toj su koncepciji objašnjeni i razlozi koji dovode do oblikovanja socijalne države. Marshallov je model još uvijek teorijski referentan, ali mu je zamjerena linearnost, zanemarivanje razlika među pojedinim društvima razvijenog kapitalizma pa, prema tome, i među pojedinim tipovima države blagostanja. Najozbiljniju kritičku dopunu njegova stajališta dao je G. Esping-Anderson (*The Three Worlds of Welfare Capitalism*), koji razlikuje tri tipa države blagostanja u uvjetima visokorazvijenog kapitalizma: *liberalne režime države blagostanja* (SAD, Kanada, V. Britanija), *konzervativne sustave države blagostanja* (Francuska, Njemačka) i *socijaldemokratske režime države blagostanja* (Švedska). U prvim je socijalna uloga države minimalna, u drugima "znatno šira" (to su "korporativni" režimi države blagostanja), a u trećima pak organizacija blagostanja počiva na

širokoj podršci. Ispuste li se iz vida te i druge razlike tada "komparativna upotreba" kapitalizma postaje besadržajna i gotovo bespredmetna.

Društva drugoga svijeta, odnosno bivša državosocijalistička društva, također su prošla proces heterogenizacije, a taj je proces još očigledniji u postkomunističkom razdoblju. Ima doduše mišljenja da bi ih se - zbog stanovitih tranzicijskih sličnosti - moglo označiti kao "novi drugi svijet", ali Crow drži da bi se time opet prikrile razlike i tako onemogućili precizni komparativni uvidi. Ta su društva, pod staljinističkom ili autoritarnom jednopartijskom vladavinom, ušla u industrijalizaciju, izvela preobrazbu od agrarnog prema industrijskom stanju. No cijena te preobrazbe, izvedene prisilnom kolektivizacijom i uz milijune žrtava, bila je golema. Staljinov je režim Sovjetskom Savezu ostavio tri specifična ekonomska problema: *uništenu poljoprivredu, nerazvijenu industriju potrošnih dobara i nefleksibilnost koja je inherentna staljinističkom planskom modelu*. Gorbačovljev program reformi sadržavao je tri dimenzije: *uskorenje* (ubrzanje), *perestroika* (restrukturiranje) i *glasnost* (otvorenost), no pokazalo se "da je sovjetski sustav nemoguće reformirati odozgo". Proturječnost tih autoritarnih reformi sastoji se u tome što su one htjele promijeniti sustav, a istodobno zadržati centralnu političku kontrolu. Stoga analitičari, kao što su P. Kennedy, A. Callincos i D. Lane, zaključuju da reforme iz Gorbačovljeva razdoblja ne predstavljaju temeljni raskid s prošlošću, te da su one zapravo "kulminacija dugog i nedovršenog procesa destalinizacije pod paskom partijskih vođa". Crow se ipak najviše oslanja na Kennedyjevo mišljenje prema kojemu su propast socijalističkog sustava u Sovjetskom Savezu uzrokovale tri međupovezane neprevladive teškoće: *kriza političke legitimnosti sovjetskog sustava, kriza ekonomske produkcije i socijalne sigurnosti i kriza etničkih i kulturnih odnosa*.

Iako su mnogi autori dijagnosticirali krizne tendencije državnog socijalizma, revolucije 1989.-1991., koje su okončale komunističku vladavinu u istočnoj Europi, iznenađile su gotovo sve promatrače. Neki su anali-

tičari (Callincos, S. Clarke, D. Lane, Kennedy) dosta precizno utvrdili glavne proturječnosti državnog socijalizma i došli do zaključka o dugoročnoj neodrživosti tog sustava, ali ih je brzina njegove propasti ipak zbunila, vjerojatno zbog toga što su očekivali ozbiljnije promjena na crti liberalizacije prije osamdesetih godina. Za propast državnog socijalizma danas postoje brojna objašnjenja, ali Crow se priklanja mišljenju G. Therborna koji drži da će "trebati mnogo više povijesnog vremena prije nego se odgovori na pitanje što se to dogodilo s istočnoeuropskim komunizmom". Jedno od objašnjenja moglo bi biti ono koje (slično Kennedyju) polazi od stajališta da je u tim režimima došlo do gubitka legitimnosti. Oni su se pokazali nesposobnima ne samo za uvećavanje materijalnog blagostanja nego i za razvoj različitih sloboda. "Represivna, totalitarna narav tih država i njihove socio-ekonomske strukture proizvodili su društvene oblike u kojima je većina građana došla do spoznaje da su gubici mnogo veći od dobitaka".

Društva koja se nakon drugog svjetskog rata ubrajaju u kategoriju Trećeg svijeta još su heterogenija od dvaju prethodnih tipova društava. Bez obzira na njihove zajedničke značajke, koje proizlaze iz kolonijalne ili postkolonijalne podložnosti i nerazvijenosti, ta se društva značajno razlikuju kako u pogledu kulturnog nasljeđa i povijesnih iskustava tako i u pogledu ekonomskih orijentacija i stupnjeva razvijenosti. Crow konstatira da su komparativne analize tih društava i nedoumice oko njihovih razlika potaknule veliku šarolikost u samom teorijskom poimanju razvoja. O tome svjedoče izrazi kao što su: "drugačiji razvoj", "anti-razvoj", "post-razvoj", "održivi razvoj" itd. I *teorija modernizacije* (W. Rostow) i *teorija zavisnosti* (G. Frank), kao dva dominantna pristupa problemima razvoja, doživjele su neuspjeh ponajviše zbog toga što nisu vodile dovoljno računa o specifičnostima pojedinih društava Trećeg svijeta. Prevladavanje tih pristupa rezultiralo je prihvaćanjem ključne distinkcije između *rasta* i *razvoja*. Tu se Crow osobito zadržava na postavkama H. Bernsteina koji razvoj definira kao "značajno uvećavanje produktivnih sposobnosti društva, kao uvođenje boljih (pro-

duktivnijih) načina stvaranja i pribavljanja dobrobiti", ali ipak naglašava da *pojam razvoja* nije istoznačan ekonomskom rastu. Taj pojam naime uključuje kvalitativne i kvantitativne promjene, on je istodobno *analitički* i *normativni* pojam. "Razvoj je mnogo više od rasta. On se mora očitovati kao socijalni razvoj, kao napredak socijalne pravde i poboljšavanje kvalitete života". Ako se ne vodi računa o kvaliteti rasta i društvene promjene, tada se ne može govoriti o razvoju. Nema razvoja tamo gdje ne rastu životna očekivanja, gdje ne opada smrtnost djece i gdje se ne povećava pismenost. To je doduše "elementarni životni indeks", ali on uvijek upozorava na jednostranosti koncepcija rasta. Praktična iskustva razvoja tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća složena su i kontradiktorna. U nekim dijelovima Trećeg svijeta ekonomske i društvene preobrazbe odvijale su se "nevjerojatnim tempom", dok su u drugim dijelovima "modernizacijska nastojanja" doživjela potpuni neuspjeh i stvorila brojne gubitnike. Da bi potkrijepio taj stav Crow navodi Kennedyjeve statističke analize "gubitnika i dobitnika u zemljama u razvoju". Prema tim analizama Južna Koreja i Gana imale su 1960. godine jednak bruto nacionalni proizvod per capita (230 dolara), a danas je J. Koreja deset do dvanaest puta ispred Gane. U J. Koreji došao je do izražaja "preobražajni potencijal" izvezno orijentirane industrijalizacije, dok su Gana i druge zapadnoafričke države ostale među najsiriromašnijim zemljama svijeta, koje su opterećene "kroničnim siromaštvom, neishranjenošću, bijednom zdravstvenom zaštitom i općom nerazvijenošću".

Odatle slijedi zaključak da se o Trećem svijetu ne može više govoriti ne samo zbog toga što se promijenila globalna slika svijeta, nego i zbog toga što društva koja se uvrštavaju u tu komparativnu kategoriju slijede različite razvojne orijentacije i postižu različite stupnjeve razvijenosti. Razlike između siromašnih i bogatih nisu nestale, o čemu zorno svjedoči aktualni trend *globalizacije*, koja se često prikazuje kao kvalitativno prevladavanje tročlane podjele svijeta. Globalizacija ne ukida razlike, nego stvara nove gubitnike i dobitnike razvoja. Globalizacija se

može promatrati kao sinonim vesternizacije, prije svega zbog toga što njezine bitne značajke potječu sa Zapada, ali je posve pogrešno poimati je kao proces *globalne homogenizacije* koji "posvuda u svijetu dovodi do puke reprodukcije Zapada". Za Giddensa, primjerice, "globalizacija je mnogo više od puke difuzije zapadnih institucija diljem svijeta". Ona nipošto ne dovodi do potiranja drugih kultura i drugačijih obrazaca razvoja. No za znanstvenu je recepciju bitno imati na umu da je globalizacija činjenica koja u svakom slučaju, nakon "konceptualnog praznjenja" triju svjetova, stvara novi okvir komparativno-sociološkog mišljenja i istraživanja.

Crow iz toga zaključuje da se komparativnoj sociologiji danas otvaraju brojni putevi. Prevladan je "etnocentrički evolucionistički developmentizam" koji je sredinom stoljeća dominirao u teorijama društvene promjene. Teorija zavisnosti, koja je razvijenost prvog svijeta objašnjavala nerazvijenošću Trećeg svijeta, pokazala se kao alternativa teorijama modernizacije, ali su i njezine generalizacije doživjele kritičko osporavanje. Sučeljeni smo s beskonačnom raznolikošću društveno-razvojnih oblika i pred "kritičku teoriju suvremenog društva postavlja se zahtjev da istražuje njihove korijene i objašnjava njihove alternative". Diskurs o alternativama povlači za sobom i pitanje vrijednosnih sudova u sociološkoj analizi. To pitanje ne treba fetišizirati jer je komparaciju teško osloboditi vrijednosne dimenzije. Bez obzira na rješenje tog pitanja, kvalitativno-kvantitativna dilema ostaje trajnim izazovom komparativno-socioloških nastojanja. Pozivajući se na W. Millsa (jedno njegovo predavanje održano prilikom posjete Južnoj Americi 1960. godine) Crow ističe da je *imaginacija* ključna sastavnica komparativne sociologije. Imaginacija je jedini način da se dospije do novih alternativa. Pomoću imaginacije "dolazimo do smisla našega svijeta".

Rade Kalanj

Rodolfo Stavenhagen

ETHNIC CONFLICTS AND THE NATION-STATE

Macmillan Press Ltd, Hampshire and London; St.Martin's Press, INC. New York, 1996. 324 str.

Knjiga je rezultat istraživačkog projekta *Ethnic Conflict and Development* koji je proveo United Nations Research Institute on Social Development (UNRISD). Osnovni cilj projekta bio je proučavanje prirode i karakteristika konflikta između etničkih grupa i procesa razvoja. Grupa znanstvenika koja se okupila na projektu u Genevi, 1990. godine nije mogla ni naslutiti kojom brzinom će budući dramatični događaji donositi premise istraživačkom projektu. Unutar jedne godine raspao se Sovjetski Savez, a etnički i nacionalni sukobi postaju značajka post-sovjetskog prostora. Samo mjesec dana nakon sastanka 1991. godine u Dubrovniku, raspala se SFRJ. Dok je trajalo istraživanje u Etiopiji, nastala je nova etiopska država, Eritreja je postala nezavisna, nastali su novi neočekivani etnički konflikti koji su utjecali opet na promjenu istraživačkog projekta. Isto tako, u Libanonu, sporazumom iz 1991. godine prestaje građanski rat, sukobi eskaliraju u Burundiju, Indiji, dolazi do Zaljevskog rata.

Zbog svega toga bilo je nemoguće imati isti metodološki okvir. Odlučeno je pružiti različitost pristupa i dati potpunu individualnu slobodu znanstvenicima na račun mogućnosti usporedbe case-study-a.

Autori su uglavnom svoje radove započeli teorijskim okvirom u koji su potom smiještali specifičnu situaciju, da bi na kraju predložili moguće rješenje problema. Knjiga je stoga bazirana na 15 studija slučaja pojedinih zemalja Afrike, zapadne Azije, Srednjeg istoka, istočne Europe, Kariba, Centralne Amerike i SAD-a. Ona donosi koristan pregled načina kojim sadašnja svjetska situacija mijenja karakter i evoluciju etničkih po-